

եւ ծանօթ ըլլայ այն իրեն՝, այլազգ անհատկա-
նայի պիտի մնայ եզրայ եւ Սիրաբայ գրեթե
արտաքսուած եւ կարգի տարբերութիւնն: Եր-
կրորդ կարծիքն ըստ մեզ հոս աւելի հաւանա-
կան պէտք է համարուի: Գրիգոր Թէ իւր գրոց
Ազգին մէջ եւ Թէ ուրիշ տեղեր կը ծանուցանեն
Թէ ինքն կ'ընթանայ այն կարգին, որ կը գտնուի
իւր Աստուածաշնչին մէջ, այսպէս մտադրու-
թեան արժանի են ժ. մարգարէից վրայ գրած
հաւանածին սա տողերը. "Ոչ դարձեալ որպէս
եղեալ են ի մատեննիս, այնպէս է եւ ժամա-
նակն նոցա, այլ այլ իմն օրինակաւ. զի ի սոցանէ
ոմանք ժամանակաւ յառաջ մարգարէացան,
բայց ոչ յառաջին եղեալ են... Արդ զի ոչ
արարին այսմիկ յոգք շարայարողք Ս. Տա-
ռիս, զի ի հոգեւորն խորհուրդ ոչինչ տունէ
յաւելում կամ պակասում առաջին եւ երկրորդ
դասիւն" (Թ. 47. Թղ. 102բ.). Եւ սակայն Գրի-
գորի ի մէջ բերած կարգն այսով ալ կը շնչի
մինչեւ ցայժմ ծանօթ դասաւորութիւններէն:
Նոր կտակարանի բաժինը մասամբ համաձայն է
Սարկիսեանի կարգադրութեանց, այսպէս Աւե-
տարանացի դասաւորութիւնն: Պաւլոսի ժ. (Ժե)
Թղթոց շարքն Այրիվանեցւոյ յիշատակած (էջ
34) "Ըստ գրութեան կղեմայ որպէս եգիպ. դա-
սաւորութեամբ է եւ որ ամենէն ընդունուածն է":
Աւելի երկար զեազիչ նիւթովս աւելորդ
կը համարին մեր ծրագրին համար. անցնիք
Բ. Մասին:

Ե Ղ Ի Շ Է

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՄԻՆԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԳԻՐԲ

ԿԼԻՒՒՄ

§ 1. ՍԵՄԻՆԱՐԱՐ

Սասանեանց տիրապետութիւնը կամ հարա-
տուութիւնը նոր էջեր բացաւ Թէ քաղաքական եւ
Թէ կրօնից պատմութեանց: Այս հարստութիւնը
իւր կրօնական եւ քաղաքական բնութեաններէն
ամենէն տեւեղոտ ժամանակին մէջ սկսաւ քրիս-

տոնեայ Հայաստանի. հետ շփուել. բնկնելու
շփում մը: Քաղաքականութիւնը կրօնն է Սա-
սանեանց համար. այս է պատճառն որ իրենց բոլոր
պատերազմները կրօնական դիմակ մ'ունեն: Ար-
տաշին, Սասանեան հաստութեան հիմնադիր,
զերազանց մեզ մ'է մոգերու ցեղէն. պետական
կրօնի զաղաքաբը նա յայտաւ. նա պատրաստեց այն
ծրագիրը որուն հաւատարիմ մնացին իւր գրեթե
բոլոր յաջորդները. բացառութիւնը շատ քիչ է:
Արտաշին Սասանեան դա՛հ հաստատելով, մոգու-
թիւնը հաստատեց. մոգեր մինչեւ այն ատեն որմ-
քած մնացած իրմով զօրացան անոնք եւ
սկսան ծանրակշիւ հեղինակութիւն ունենալ պե-
տական գործերու մէջ: Արտաշին իւր պետա-
կան կրօնի բոլոր հպատակներէն ընդգրկումին
մէջ կը տեսնէր Սասանեան հարստութեան ապա-
շան եւ մոգեր միշտ նոյնը շէտեղին Արտաշին
յաջորդներուն առջեւ — "Արքայ քաջ. Աս-
տուածքն ետուն քեզ զտեղութիւնդ եւ զսա-
թութիւնդ եւ ոչինչ կարօտի նոցա մարմնաւոր
մեծութեան, քոյն էին ի մ'օրէն քոյն" — ցանկէ
հետեւ — "Եւ ոչինչ, որ ինչ որ էր ինչն առաջ"
(եղիշէ էջ 9, 16): Արտաշին օղջ սկզբունքով
գործեց եւ իւր սկզբունքները առածներ եղան.
նա կտակեց իւր յաջորդին. "Գիտցիք, զաւակս,
որ կրօնն ու թագաւորութիւնը երկու քոյրեր են.
մին առանց միւսին չի կրնար կենալ. որովհետեւ
կրօնը խորհրդն է թագաւորութեան եւ թա-
գաւորութիւնը կրօնի պաշտպանն է. — "կրօն
հաստատուել կայ առանց թագաւորութեան, բայց
թագաւորութիւնը առանց կրօնի ոչ կրնայ"
(Annales C. p. XXV. — Պրմ. Պարթւոյ էջ 51):

Հապուհ Բ. աւելի յառաջ գնաց. նա նոյն
խիչ շփում հանգուածէր իւր կրօնի աղանդներու
(տե՛ս Բ. Գիրք. ԳԼ. Զ.), թիւ աւելի կրօններէ
մանաւանդ քրիստոնէութիւնը, որ բաւական նա-
խնձնի բարգաւաճումով մը կը յառաջանար եւ
այն Տիւրքիոյ մէջ, Հապուհ գնեթիմազէդէ հանգու-
կը հաստատէր. ուղղափառութիւնը գրեթէ այն
ժամանակները երբ Նիկիոյ Ա. ժողովը քրիստո-
նէութեան հերետիկոսները կը հարուածէր:

Սասանեանց, որ իրենց "իշխանութիւնն
օրինոյ մօտաց, վարէին, Հապուհով. (Բ) սկսան
բուն գործին. այսինքն՝ "ճարանչիւ ընդ այնսիկ,
որ ոչ ընդ նովին օրինոք մտանէին" (եղիշէ էջ 7):
Հայր Տիգրայ օղջ օրէն սկսան ատրեքս եւ քով
դիմել Տիւրքիոյ շարժումները. զգացին որ ապագան
տրիւնտս պիտի ըլլար: Այդ ապագայներուն
առաջին պայթումը Յաղկերս (Բ) երբ սկսաւ
"Թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանել իւր
զհաւատացեալքն ի քրիստոս" (նոյն անդ): Որով-
հետեւ մազդէները կը հաւատային Թէ որ "ոչ
ունի զօրէն Դիւնիմազէդէ, նա իսկ է եւ ինչ" (նոյն
էջ 20):

1 Այսինքն՝ kikan ար Դոյր եւ karpan ար Խուլ
(Հմմտ. Գործք. որ կը խմու իւր անգիրները), որոնք ար Դոյր
եւ Խուլ են աստուածային ճշմարտութիւններուն ոչ կը
տեսնեն Դիւնիմազէդէ ճշմարտութիւնը ոչ ալ լսել կ'ուզեն
այն (Annales A. էջ 91):

1 Տեր-Մովսէսեանի տարաբնոյն այս նկատմամբ (Hovh.
281) սխալ ժամանակագրութեան հետեւութեամբ է:

2 Հմմտ. Տեր-Մովսէսեանի ի մէջ բերած ցանկերուն
հետ. Hovh. 253-266:

Մենք տեսնեք պատճառն ու բնութիւնը այն բոլոր ընդհարումներուն, որք եւ — Ջ. Գարգարացուն ցիր Տիբեթն ու Հայերէն Այս երկրու մէջ կ'ուզենք ներկայացնել այն կրօնը որ Սասանեանց ոյժն եղաւ եւ զոր ուզեցին հաստատել Հայաստան: Եղիշէի շրջանակին մէջ եւ Եղիշէի տեղեկութիւններուն լուսաբանութիւնը բաւական է այդ աշխատութեան համար:

Սասանեանց կրօնը այսպէս ըստ ինքեան գիտելով կարելի է օտ ներդրումներուն յանդիմ. Սասանեանք ի զուր կ'աշխատէին թէ ոչ. ուրիշ խօսքով Մագդէականութիւնը պիտի կրնար յաղթել քրիստոնէութեան: — Իսկարին այս տեսութեանը ընդունելն ալ կրնայ շեշտել Վարդանանց սասանեան գերին արժէքը, հերքելու համար կամ յաւանդարկան կամ պարսկաբարկան քաղաքականութեան մ'ենթադրութիւնը:

§ 2. ՄՈԳԻՍՏԻԻԿ

Սասանեանց պետական կրօնը Վարդանանց Պատմութեան մէջ նշանակուած է օտ ներքով. Օրէնդ Բոյն, Գիւնիւն, Մագիստիստ. Գիւնիւն, Նաւա, Երէն, Օրէնդ իւրաքանչիւն պարսկա-իւնիւն. իսկ Փարպեցին յաճախ "Բոյնիւն" կը գործածէ. Եղիշէի բոլոր ներքով միւսնայն նշանակութիւն ունին եւ կը համարուին արքի գիտական բացարձակութիւններ: Մագիստիստիստ կամ Մագիստիստ (Mazdeisme), Ջրագարգարիստիստ (Zoroastrisme):

Մագդէականութիւն կ'ըսուի կրօնի պաշտելութեան բուն առարկային՝ Մագիստիստ (Maz-dao) — մեծ-գիտելու: Գերագոյն տեսութեան մագդէականութեան Ահուրա Մագիստ. Ahura-Mazda — նշանակ: Զրադաշտականութիւն կ'ըսուի այն մեծ օրէնգրքի կամ մարգարէի, Զրադաշտ կամ Զրադաշտ անունով (Zarat-ushtra, Գիւնիւն կամ Գիւնիւն) — օրէնգրքի, որ բարձր անցնելի մէջ օրինաբար է Ահուրադատիստի կրօնը, իսկ Մագիստիստ (Magisme) կ'ըսուի այն պաշտօնականներու անունով, որք քրիստոնէի կամ քահանայներն են մագդէական կրօնի: Այս երկուքը բաւական է բացատրելու մագիստ. գերը Պարսկաստանի կրօնական ձախառնութիւն մէջ: Մագդէականութիւնը միշտ ունեցաւ նոյն պաշտօնականները. բայց Բոյնիւն Սասանեանց ժամանակ՝ Արաքսիսի Բարիկադով՝ միայն սկսաւ նշանակել Մագդէականութիւն կամ Զրադաշտականութիւն: Արքիմանեանց ժամանակ հաշիւ նշանակութիւն ունէին թէ եւ տարածուած Պարսկաստանի մէջ կողմ՝ Արքիմանեանեաներու (Արքիման եւ Գարեհ) ժամանակ մագիստ. գիտելու գործն էր երազ մեկնել, Արքիմանի մէջ այսպէս յառաջ քայլելով պահ էր գահէ ալ արեւմտեան. Գարեհ ընկնց զանոնք. իսկ քահանայի ժամանակ նորէն սկսան հեղինակութիւն ստանալ: Արքիմանեանց ժամանակ աւելի ընդարձակուեցան Սասանեանց արեւմտականութիւնը մագիստ. եւ անկախութիւնն է. մագիստ. ալ իրենց գիտելու միայն կը վաճառէին: Արքիմանի մէջ մագիստ. այսպիսի յառաջացումը կը բացատրուի իրենց կրօնական հեղինա-

կութիւնով. անոնք իր տեսութեանը պաշտօնական կ'աշխատէին շահեր, անկարելի բան չկար ասոնց համար ըստ մագիստ. շահերը Վարդապետութեան: Հաճեալ պաշտարան իրենց ընծայուած գիրքէն, լայնածիրական գործիչներու այդ գերազանց շահերը թափեցին, շատ անգամ կ'ընկերայն գործի կը ներառէին: Եղիշէ շահերը եւ բարեկեցական է մագիստ.:

Մագիստ. մարական ծագում ունին. իրենց կենդանին էր Ռաղ (Ragha) կամ Ռի (Rai) Զրադաշտի ծննդավայրը, զոր կը սիրէմ նոյնացնել Փարպեցու Ռե-նիւն հետ. "ՍԱԳԱՐ ԱՆԿԱՐՏԻ, ՄԱՐԵ ԵՆԻՆ ԲԻՆԻՆ" որ անունակալ կոչի Ռե-նիւն (Փարպ. էջ 305): Մագիստ. Զրադաշտականութեան մէջ Իստիստ (գիտելու, աստղագիտ) իմաստը լուսնի: Տե՛ս հեղինակներ. ինչպէս նաեւ Եղիշէ տեղ մէջ (էջ 16. — Հ-րէ CXC) գէշ մեկնած են, այսինքն՝ իր ընդհանրութիւնը:

Մագիստ. ծագումով մագ են. այսինքն՝ մագ կը նշանակէ. առանձին ցեղ մը կը կապուին անոնք ինչպէս հրէից Ղեւապար, կամ Զրադաշտականութեան արքի ներկայացուցիչներուն (Փարպ. Գարգարիստ) մագիստ. ցեղը: Մագիստ. ցեղին ամէն անգամ քրիստ. թիւ, բայց ամէն քրիստ. մագ է (Annales G. LXXIII—LXXIV):

Մագիստ. իրենց հեղինակութիւնը կը պարտին ոչ միայն Արաքսիսի Բարիկադին, այլ մանաւանդ այն աշխատութեան, որով Ահուրան վերականգնեցին: Հիւնիւնականութիւնը Արքիմանիստի աշխարհայեցողութիւններով ուրիշ կերպարանք մը տեսած էր Զրադաշտի կրօնին եւ Ահուրայի հին լեզուն ալ անհասկնալի եղած էր նոյն իսկ մագիստ. (Հարէ XXXIV). վառեղ ծանր էր՝ երբ Սասանեանց ժամանակ սկսան կապուի իրենց կրօնական գիրքը, զուտ մագիստ. էր եւ Զրադաշտի անունով խորհրդանշաններն: Սասանեանց Ահուրան 21 գրքեր կամ Նոստրեր (Naska) կը բաղկանար իր միացողով Արքիմանիստի այսպէս նշանակ: 21էն երեք գիրք միացած է այժմ եւ այս երեքէն վաղեմագը միայն մարդկ. կը համարուի: Այս գիրքը Սասանեանց Ահուրային հաղիւ բեհրը կրնայ համարուիլ, ինչպէս Սասանեանցն ալ իրենց նախորդին: Միայն Գարեհ Վաշտապարի ժամանակ 12.000 կ'ուրա մագադակներու վրայ գրուած էր Ահուրան: Սասանեանց եւ մագիստ. ճիշդ եղաւ իրենց գտածը հաւաքել եւ կապուի կրօնական գիրքը, որ սակայն թէ քահանայութեանն է թէ մանաւանդ օրականութեան բոլորովին հեռացած էր հնագոյնէն: Նոր Ահուրայի թէ լեզուն եւ թէ բովանդակութիւնը մագիստ. է եւ կրօնական վերահաստատութեամբ Նոր-Զրադաշտականութիւնն էր որ կը արեւել կամ Բոյնիւն մը մանաւանդութիւններու ծանօթ կ'ուրա (Հիմն. Հարէ CXC. — Annales C. chap. V—VI):

Հաղիւ շուր Գար Երեւն մագիստ. վերականգնումը՝ 226—652, Արաքսական սուրն ու հուր փճացուց ամէն ինչ (պոմ. պարսից էջ 74: — Հարէ XXXVI—VII Annales A. chp. II): Հին կրօնի սրտի ներկայացուցիչները, որ Փարպ.

կ'ըսուին (սուկից՝ Փարսիսմ-Սիսմ, Pasisme), 1881 թն հադիս. 16,000 կը հասնէին պարսիկ տերապետութեան մէջ, Հեադհեմէ ծանրացող իսլամական ճնշումին տակ տարկուեցան Հնդկաստան ապաստանիլ եւ նոյն տարին 89,837 կը հասնէր հնդկ-Փարսիներու թիւը (Annales նոյն ամիս)։

Հելլենականութիւնը եւ Արաբականութիւնը՝ այդ եղծիչ ազգայիններ եղան Պարսկաստանի կրօնական կենսիցին, որուն գարմանը անկումն էր այլ։ Հելլենականութիւնը նոր բնութեամբ, ներքին, միթեր բերուաւ բուն Ջրագաշտականութեան. Արաբականութիւնը բոլորովին վերցուց Մազուքութիւնը, որ Ջրագաշտի անունով խորհրդանշանաւ էր եւ ըստ ինքեան հետի էր անկէ։ Իսկ Քրիստոնէութիւնը՝ Հելլենականութենէն մինչեւ Արաբականութիւնը տարածուող ժամանակամիջոցին՝ նպաստեց Մազուքականութեան։ Միայն, պէտք է խոստովանիլ որ, եթէ Հապուհ չգիտէր իւր ընթացքը Քրիստոնէութեան հանդէպ ըստ ամենայն հաւանութեան՝ Կոստանդնուսէն պիտի կրէր լաւագոյնը հարուածը։

Ա-տ-պա Ջրագաշտական կամ Մազուքական կրօնի սուրբ գրքերուն ամբողջութիւն է. Սասանեանց 21 նաւաաները, զոր մեզիքը յորհնեցին, կրօնաւած են. անոնցմէ երեք գրքեր միայն կայ այժմ. 1. Վանդիդադ (Vandidad)՝ մաքրութեան օրէնքներուն գիրքը, որ 22 գլուխներէ կամ Ֆարգարդներէ (Fargard) կը բաղկանայ. 2. Յասնա (Yasna) կամ Yaçna) զոհաբանութեան կամ Յաշնայի գիրքը, որ 72 գլուխներէ կամ Հաեր (Ha) կը բաղկանայ. 3. Վիսպերա (Vispered), որ Յաշնայի յաւերած մ'է, լուս եւ Յաշնա մը, որուն մէջ քանի մը գլուխներ ընդլայնուած են։

Այս գրքերն են որ կը կանոնաւորեն մազդէական պաշտամունքի տարազութիւնները։ Երկու Ա-տ-պա կայ. մին մէծ Աւեստա որուն կցուած է Ջնիգը կամ Ջնիգ (Zend), միւսը պաշտամունքի համար պատրաստուած՝ Վանդիդադ-Սատ (Vandidad-Sadé, Պարսկ-Վանդիդադ)։ Ասանցմէ զատ ուրին խորհրդ-Ա-տ-պա (Khorda-Avesta. Խորդ-Պատ, մանր, փոքրիկ) կամ Խորդի Ա-տ-պա, որ կը բովանդակէ հաւատացեալներուն աղօթքը կամ թէ Աւեստայի վանախառնէն, Յաշնային, Վիշրահեալէն գուրու ուրիշ մասերը։ — Բանակազին ուսումնասիրութիւններ արտադրեց Եւրոպա այս գրքերուն վրայ. որք զեւ կը զարդեցնէին երանական գիտութեանց վարպետները։ Ունենէն ծանր էր։ Երկուսն էր ինդիերներէն մին այս գրքերուն լեզուն էր։ Երկուսն էր Հաստաւած (էջ 112) գրուող հնդկականութիւն մ'եղաւ Ցարմիշթերին՝ լուծելու այդ խնդիրը։ Մինչեւ հիմայ մազդէական կրօնի սուրբ գրքերը Անդ-Ա-տ-պա անունով ծանօթ էր։

Le livre Vispered n'a pas d'existence en lui-même: On ne le récite, on ne le l'offre jamais seul: il ne répond à aucune réalité liturgique: ce n'est qu'une notation abrégée d'un service. (Annales A. p. LXVII).

§ 3. ԱՒԵՍՏԱՍԻ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ԵՂԻՇԷ

Սասանեանց ժամանակ Ա-տ-պա բառը կը նշանակէր եւ զեւ կը նշանակէ կրօնի սուրբ գրքի բնագիրը. եւ այն լեզուն, որով գրուած էին անոնք, կ'ըսուէր Աւեստայի լեզու։ Այս լեզուն գործածական չէր այն ժամանակամիջոցին, յորում Սասանեանց Աւեստան եւ անոր վարպետութիւնը Պետութեան զիրք եւ վարդապետութիւն ըրին։ Սանսիրիտի ազգական լեզու մ'է այդ եւ շատ մօտ ազգական հին պարսկերէնին, այսինքն՝ այն լեզուն որ կը տեսնուի Աքիմենեանց պաշտօնական արձանագրութիւններուն վրայ եւ որ Պարսկաստան գաւառին՝ հարաւորութեան (Dyastie) որրանին՝ յատուկ գաւառաբարբառներ (Dialekte), Բայց երկու գաւառաբարբառներուն բանասիրական բաղադրութիւնը կ'ապացուանէ որ, անոնք ոչ թէ միեւնոյն լեզուի երկու ժամանակները կը ներկայացնեն, այլ երկու զուգահեռական եւ անկախ ձեւեր. ուրիշ խօսքով՝ Աւեստայի լեզուն ուրիշ գաւառի մը բարբառը կը ներկայացնէ եւ ոչ Պարսկաստանին։ Ընդհանրապէս զինո (zend) անունը կու տան այս գաւառաբարբառին. սխալ անուանում. որովհետեւ բառը, ինչպէս պիտի տեսնենք, երբեք լեզու նշանակէր։ Աւաշտար կուեցաւ նիւ բուդի-լան (vieux-bactriens) անուանել զայն, առ ենթադրութեամբ որ Բակտրիայի՝ Ջրագաշտի առաջին հետեւողին խառնակին երկրի լեզուն պիտի ներկայացնէր. . . նիւ ենթադրութիւն մ'է այս. մենք գործածական բառը (terme) պիտի պահենք միայն պիտակ արժէք մը առլով անոր։

Երկար ժամանակէ ի վեր մնած էր Աւեստայի լեզուն, որուն հասկացողութիւնը կը պահուէր թէեւ աստուածաբանական դպրոցներու ասանգութեան մէջ. բայց կորուստի վտանգին մէջ էր։ Այն ատեն սուրբ գրքի թարգմանութիւնները ժամանակին լեզունով՝ պահլա-բիւնով (pehlevi) ըրին, այսինքն՝ այն ձեւը զոր Աքիմենեանց հին պարսկերէնը առած էր հինգ դար վերջը։ Այս թարգմանութիւնները հին բնագրին ընծայուած աւանդական իմաստը կը ներկայացնեն եւ որ կը նշանակուի չիւր անունով, բառականօրէն՝ «ծանօթութիւն»։ Ար կարծուէր թէ այս աւանդական բացատրութիւնները գրքի հետ միեւնոյն աղբիւրէ բղնած ըլլային, այսինքն՝ անձնապէս Ջրագաշտին։ Ար բացառականապէս հարկաւոր կեղծիք մ'էր ոյժ առաւ համար անանձեան թարգմանութիւններու. վտան զի գիրքը մնած լեզունով մը խմբագրուած եւ մէկէն ժողովուրդի յարգանքին ներկայացուած ըլլալով, պէտք էր որ այս թարգմանութիւնները, գարեբով առաւ եղած սկզբնաղբին հասկացողութեանը վերանայաւ համար, կ'մտնէին ասանգութեան մը, որ հապանգութեան բանագաւառէր։ Նոյնպէս պահպանէին թարգմանութիւնը երբ արբան ընդգրկեալ տարջը նշանակել Ապատ-ի-Ջնի (Apastak u Zend), «Ա-տ-պա եւ Ջնի», ձեւը կը գործածէ. այսինքն՝ արբան բնագիրը եւ իւր հրաւայուած աւ արբան բացատրութիւնը։ [Ջնի

